

Ramil Əkbər oğlu Bayramov⁵³

ALMANİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Zənginliyi və mükəmməlliyi ilə bəşəri dillər arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən türk dilləri dünyanın əksər ölkələrində araşdırma obyektinə olmuşdur. Belə ölkələrdən biri də Almaniyadır. Tarixdən də bəlli olduğu kimi, alman xalqı ilə türk xalqı arasındakı əlaqələr çox qədimdir. Belə ki, hələ tarixdə baş vermiş xaç yürüşləri və digər müharibələrin iştirakçısı olmuş alman əsgərlərinin qeydlərində türk xalqı barədə bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, e.ə. 1835-1839-cu illər arasında Osmanlı ordusunda hərbi müəllim kimi xidmət göstərən Helmut Fon Moltke bu dövrdə Anadolunun bir çox yerini tanımaq və görmək imkanı qazanmışdır. Moltkenin Türkiyə ilə bağlı yazdığı məktublar çox önəmli mənbə hesab edilir.

Qeyd edək ki, türklərin keşməkeşli bir tarixi olub, Çin sərhədlərindən Avropaya qədər türklər imperiya yaradaraq, bu əraziləri vahid şəkildə idarə etmişdilər. Buna görə də tarixən digər xalqlar türklərlə, onların həyat tərzini, məişəti, mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı ilə maraqlanmışlar. Beləcə, əldə olunan ilkin məlumatların bazasında sonradan türkoloji institutlar və ya araşdırma mərkəzləri formalaşmışdır. Dünyada aparılan türkoloji tədqiqatlar baxımından Almaniyada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, almanlar elmi fəaliyyət və tədqiqat məqsədi ilə türklərlə - Türkiyə ilə XVI yüzillikdən maraqlanmağa başlamışdılar. Hələ 1562-ci ildə Vilhelm Holzmanın şagirdi olan alman tarixçisi və dilçisi İohan Lenklavius 1572-1576-cı illərdə Heydelberq Universitetində Mişel Qulkas və Konstantin Manassesin xronikalarını alman dilinə tərcümə, Zosimosun "Roma tarixi" əsərini isə çap etmişdir.

Almanların türklərə və türk dillərinə marağının yaranması iqtisadi, siyasi və hərbi səbəblərlə bağlı olmuşdur. Türklər və almanlar arasında əlaqələr XVIII əsrdən başlamış, xüsusilə, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətlə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələr XVIII əsrdəki dostluq və ticarət sövdələşmələri ilə ortaya çıxmışdır. Almaniyada, xüsusən, paytaxt Berlində akademik türkoloji araşdırmalar 1838-ci ildən etibarən başlamışdır. Digər şəhərlərdə də sistemli olsa da, Altay dilləri ilə yanaşı əsasən türk, bəzən də digər türk dilləri tədqiq və tədris olunurdu. Bu mərhələdə Vilhelm Şott, Fridrix Vilhelm türk dillərini araşdırmışdır. Türk dili Araşdırmaları Mərkəzində aparılan bu ilk tədqiqatlar daha sonra həmin universitetin Şərq Elmləri İnstitutunda davam etdirilmişdir.

Bilindi ki, italyan əsilli Flippo Argentinin 1533-cü ildə yazdığı "Türkcə danışmaq qaydaları və isim, feil lüğəti" əsəri Avropada nəşr edilən ilk türk qrammatikasıdır. Türkologiyanın Almaniyadakı ilk qrammatik əsəri isə 1612-ci ildə Hieronim Miqiza tərəfindən yazılan "Türk dilinin əsasları" adlı əsəridir. H.Miqiza bu əsəri yazarkən bir sıra dil, tarix qaynaqlarından o cümlədən, italyanca-türkcə lüğətindəki sözlərdən faydalanmışdır. H.Miqizanın birinci kitabında əski yazı və türkcə tələffüz əsas götürülmüşdür. Miqiza ikinci kitabında qrammatika ilə maraqlanır. Üçüncü kitabda isə 220 ədəd atalar sözləri vardır. H.Miqizanın dördüncü kitabı olan "Latınca-türkcə/türkcə-latınca lüğət"ində 2500 türkcə söz mövcuddur.

Almaniyada akademik türkoloji tədqiqatların əsasını qoyan türkoloqlardan biri kimi Henrix Yulius fon Klaprotu da götürmək olar. Klaprot dil, tarix, etnoqrafiya və coğrafiya ilə maraqlanmış, xüsusilə, Peterburq Elmlər Akademiyası tərəfindən Rusiyaya dəvət olunandan sonra Sibir və Qafqazda araşdırma aparmaq imkanı əldə etmişdir. Türk, çin, gürcü, erməni, moğol dilləri üzərində də araşdırmalar aparmış, çuvaş dili ilə də maraqlanmış və çuvaş dilinin türk dili olduğunu da ortaya qoymuşdur. "Asia Polyglotta" adlı əsərində isə başqırd, qazax, qırğız, yakut dilləri ilə bağlı məlumatlar vermişdir.

Uyğur dilinin tədqiqi ilə bağlı Almaniyada bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə Albert Fon Le Kokun adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. O, uyğur dili üzərində tədqiqat aparmış məşhur alman türkoloqudur və o, 1904-1905 və 1913-1914-cü illərdə təşkil olunmuş Turfan səfərlərinə başçılıq etmiş, qazıntılar və araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş materialları Berlində gətirmişdir. Bu səfərlərdən əldə edilmiş digər yazılar da Le Kok tərəfindən araşdırılmışdır. Bu yazıların və tədqiqatların nəticəsi uyğur dilinin inkişafına təsir etmişdir.

Almaniyada türkologiyanın qurucularından biri də Vilhelm Şottdur. F.Zeynalov V.Şottun coğrafi əlamətlər əsasında türk dillərini iyirmi bir qrupa böldüyünü belə qeyd edir:

1) yakutlar; 2) çuvaşlar; 3) Cənubi Sibir türkləri; 4) Abakan türkləri; 5) Çulum türkləri; 6) Şimali Altay türkləri; 7) Xalis Altay türkləri; 8) Monqolustanın qərbindəki türklər; 9) İrtiş və Tobol türkləri; 10) Qara qırğızlar; 11) Qazax-qırğızlar; 12) Şərqi Türkistan Türkləri; 13) Qərbi Türkistan türkləri; 14) Volqaboyu türkləri; 15) Şimali Qafqaz türkləri; 16) Qərb türkləri; 17) Kırım türkləri; 18) Litva Karaimləri; 19) qaqauzlar; 20) Balkan türkləri; 21) Suriya və İraq türkləri (2, s. 63). Burada qeyd edək ki, türk dillərinin təsnifləşdirilməsi prinsipi etnik-geneoloji, tarixi və burada diqqətimizi çəkən coğrafi prinsip diqqətdə saxlanmalıdır. V.Şottun mövcud bölgüsündə isə əsasən etnik və coğrafi amil əsas götürülmüşdür.

"N.Poppe V.Şottun xidmətlərindən danışarkən qeyd edir ki, o, Altay dilləri ailəsi üçün son dərəcə səciyyəvi olan r~z və l~ş səs uyğunluqlarını tamamilə düzgün müəyyənləşdirmiş, bəzi Altay dillərinin, məsələn, çuvaş dilinin yerini tamamilə doğru təyin etmiş, bu dilin türk dili (yəni türksistemli dil) olduğunu göstərmişdi.

⁵³ *Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. rbayramov924@gmail.com*

V.Şott Ural-Altay dillərinin lüğət tərkibindəki və morfoloji quruluşundakı uyğun xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır. V.Şott fin-üqor dillərini qohumluq əlaqələrinə görə, fin və yaxud «çud» ailəsinə mənsub etmiş, “tatar” adı altında birləşmiş türk, monqol və tunqus dillərini onlara qarşı qoymuşdur” (1, s. 20).

Hindoloq və türkololoq olaraq tanınan Otto fon Bötling türkologiya sahəsində yakut dilinin ilk elmi qrammatikasını hazırlamışdır. Bu tədqiqatda yakut dilinin türk dilləri arasında xüsusi bir yer tutduğu təsdiq olunmuşdur. Bu əsər bu gün də öz dəyərini itirməmişdir.

Həyatının böyük bir hissəsini Rusiyada keçirmiş almaniyalı türkololoq Vilhelm Radlov (1837-1918) da türkologiya sahəsində sanballı əsər və fikirləri ilə tanınan alimlərdəndir. Fridrix Vilhelm Radlov 5 yanvar 1837-ci ildə Prussiya krallığının Brandenburq əyalətinin Berlin şəhərində anadan olmuşdu. Ailənin yeganə övladı idi. Gimnaziyanı qurtardıqdan sonra 1854-cü ildə Berlin Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuş, əvvəlcə teologiya ilə, sonra tarixi-müqayisəli dilçiliklə maraqlanmış, F.Boppun mühazirələrini dinləmişdi. İki semestr Qall universitetində A.F.Pottun mühazirələrini dinləmiş, şərqşünaslıqla maraqlanmış Ritterin tələbəsi olmuş, X.Şteyntal və V.Şottun dərslərini dinləmişdi. Bu vaxtdan onda Ural, Altay dillərinə maraq oyanmış, ora getmək üçün rus dilini öyrənməyə başlamışdı.

Radlov 1858-ci ilin may ayının 20-də Yen Universitetində “Dinin Asiya xalqlarına təsiri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Peterburqda o diplomat P.K.Meyendorfla görüşür, Meyendorf ona Barnaul Dağ məktəbində alman və latın dilləri üzrə müəllimlik etməyi tövsiyə edir. O, 11 may 1859-cu ildə Rusiyaya sədaqət andı içərək hələ Almaniyada ikən nişanlandığı Paulina Avqustina Fromm adlı qızı da özü ilə oraya aparır. Bu vaxtdan etibarən o adını dəyişir və Vasili Vasilyeviç Radlov adlanmağa başlayır.

1860-1861-ci illərdə Radlov Altayda türk dilini öyrənməyə başlayır, xeyli dil və folklor materialı toplayır. Bu illərdə o, Altay və orta Asiyada zəngin material yığıb Peterburqa qayıdır, ezamiyyətinin vaxtının uzadılması üçün icazə alır. Bundan sonra o altayların teleut və şorların, tuvinlərin, qaxax və qırğızların, abakan tatarları və xakasların folklor və dil materiallarını toplayır. 1866-cı ildən onun on cildlik “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri” adlı məşhur əsərinin I cildi nəşr olunur. Daha sonra 1868-ci ildə onun II, 1870-ci ildə III cildi nəşr olunur. 1896-cı ilədək həmin çoxcildliyin daha 4 cildi nəşr olunur. Bu nəşrlər o dövr üçün böyük elmi-ədəbi yenilik sayılırdı.

1870-ci ildə o, qaxaxların “Aqbalı” folklor nümunəsini toplayıb nəşr etdirir. Bunlarla kifayətlənməyən Radlov 1863-1869-cu illərdə altay, Barabın-Qırğız çöllərində, Orta Asiyanın müxtəlif ərazilərində 150-dən çox kurqanda arxeoloji qazıntı aparmış, Altay və Qərbi Sibir türklərinin folklor, etnoqrafiyası, müqayisəli dilçiliyi üzrə qiymətli materiallar toplayıb, universal türkololoq və arxeoloq kimi elmi nüfuz sahibi olmuşdu. 1871-ci ildə Peterburqa qayıdarkən Kazanda dayanan Radlov gözələnədən Rusiyanın təhsil naziri D.A.Tolstoydan həmin dairənin təhsili üzrə inspektor vəzifəsinə təklif alır. Aradakı kiçik fasilədən istifadə edərək Berlinə, valideynləri ilə görüşmək üçün gedir. 1872-ci ildən Kazan təhsil dairəsində xidməti işinə başlayan Radlov 1884-cü ilədək bu vəzifədə işləyir. Bu ildə Kazan universitetinin professoru N.İ.İlminski İmperator Akademiyasında onun üçün nəzərdə tutulmuş akademik yerinə Radlovun namizədliyini irəli sürür. 1884-cü il noyabrın 7-də İmperator Akademiyasının akademiki seçilir. Tezliklə o, Asiya muzeyinin direktoru vəzifəsinə təyin edilir. 1890-cı ilədək həmin vəzifədə işləyir.

1886-cı ildə Radlov Krıma gedir, 1887-ci ildə Litva və Volına gedib karaimlərin dilini tədqiq edir. Məhz Radlovun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında Monqolustana ekspedisiya təşkil olunur. Onun və Danimarka alimi Tomsonun iştirakı ilə Orxon yazılarının, tonyukuk abidəsinin şifrləri - yazıları oxunur, 1893-cü ildə bu barədə elmi ictimaiyyətə məlumat verilir. Bir ildən sonra o daha 40 Orxon abidəsinin tərcüməsini nəşr etdirir.

1898-ci ildə Radlov D.A.Klemen-Sevin rəhbərliyi altında uyğur ekspedisiyasını təşkil edərək qədim uyğur abidələrinin yazısını oxuyur, bu barədə xeyli elmi material nəşr etdirir.

1894-cü ildə akademik L.İ.Şrenk vəfat edir. İmperiya Akademiyasının prezidenti Böyük Knyaz Konstantin Kostantinoviçin rəhbərliyi ilə keçirilən iclasda V.Radlov Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin direktoru seçilir. O, ətrafına B.F.Adler, L.Y.Şternberq, S.M. Şirokoqorov kimi dünya şöhrətli mütəxəssisləri toplayır. Peterburqun 200 illik yubileyi ilə bağlı muzeyə I Böyük Pyotrun adı verilir. Radlovun xahişi ilə çar II Nikolay muzeyə gəlib onun zəngin eksponatları ilə tanış olur. Radlov Muzeyin nəşr orqanını təsis edir. Ölümünə qədər Radlov Muzeyin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, mənalı ömrünü bu işə həsr etmişdi. Böyük alim 1918-ci il may ayının 12-də vəfat etmişdir (3).

“Uyğur dili” adlı əsəri ilə tanınmış Fredrix Vilhelm Karl Müller türkologiya elminin uyğurologiya qolunun qurucusu hesab olunur. Mani əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnləri də nəşr etdirən Müller uyğur dilinin öyrənilməsində çox böyük rol olan türkololoqlardandır.

Max Müller “Heç bir dilin izah edə bilmədiyi amma bir çox kəlimələr vasitəsilə anlatmağa çalışdığı mənə incəliklərini türk dilində tək bir sözlə izah oluna bilər” deyən bir alman türkololoqudur. [4, s. 34]. Müller türk dilini araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, türk dili bu dildə danışanları dinləmək bu dili öyrənmək niyyətində olmayanlar üçün belə həqiqi bir zövqdür. Müllərə görə, xarici dil olaraq türk dilini öyrənmək o qədər də çətin deyildir, çünki bu dilin qrammatikası sadə və başadüşüldür.

Leypsiqdə fəaliyyət göstərən türkololoqlardan biri Riçard Hartmandır. O dövrdə yeni qurulmuş Cənub-Şərqi Avropa və İslam İnstitutunda fəaliyyət göstərən və əsl ixtisası islam mədəniyyəti tarixi olan Hartman türkcənin İslam mədəniyyəti tarixindəki önəmini anlayaraq Leypsiqdəki dərslərini daha çox türk dili üzərində qurmuşdur.

Vilhelm Banq əski türkcə ilə əlaqəli çox önəmli əsərlər yazmışdır. Vilhelm Banq uyğur türkcəsi ilə türk ləhcə və dialektlərini qarşılaşdırmış və müqayisə etmişdir. Onun J.Markvart ilə birlikdə yazdığı “Şərqi türk ləhcəsi araşdırmaları” adlı

əsəri və "Turfan-Texte"də dərc etdirdiyi mətnlər olduqca əhəmiyyətlidir. Onun türkologiyaya yönəlməsi ilə, xüsusilə, əski uyğur türkcəsi və türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə maraq artmışdır. Onun yaratdığı məktəb sayəsində əski uyğur türkcəsi araşdırmaları bugünkü səviyyəyə gəlmişdir.

Vilhelm Fidrix Karl Gise Qrefsvold Univerisitetində ilahiyat və şərq filologiyası üzrə təhsil almışdır. 1899-cu ildən etibarən İstanbul Alman liseyində müəllimlik edən Gise daha sonra Berlin Şərq dilləri seminarında işləməyə başladı. Teodor Nöldekin təkidi ilə türk dilləri sahəsində araşdırmalar aparmağa başlayan Gise nəşr etdirdiyi əsərləri ilə türkologiyaya çox böyük xidmətlər göstərmişdir. O, daha çox erkən dövr Osmanlı tarixi və qaynaqları üzərində araşdırmalar aparmışdır.

Gerhard Dörfer türkologiyada çox önəmli əsərlər müəllifi olan bir türkoloqdur. Dörfer xalac və xalac dili üzərində də tədqiqatlar aparmış və bu dili müstəqil arxaik oğuz dili hesab edir. O, xalacardan topladığı materialları da nəşr etdirmişdir. Dörfer altay dilləri, türk-monqol dil əlaqələri və türk dilindəki fonetik problemlər, eyni zamanda, əski türk şeirinin struktur özəllikləri ilə bağlı çox önəmli tədqiqatlar aparmışdır.

Türk dillərinin təsnifinə dair öz xüsusi yanaşması olan G.Dörfer türk dillərini yeddi qrupa ayırmışdır: 1) çuvaş dili; 2) yakut dili; 3) oğuz qrupu dilləri; 4) qıpcaq qrupu dilləri; 5) uyğur qrupu dilləri; 6) Cənubi Sibir türk dilləri qrupu; 7) Xalac qrupu [2, s. 68-69]. Bunlardan başqa, G.Dörferin Azərbaycan dilinin dialektlərinin də bölgüsünü aparmışdır. Əgər bizim öz tədqiqatçılarımız Azərbaycanın dialekt bölgüsünü yalnız hazırkı Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşdırsa da, məhz Dörfer belə bir bölgü apararaq, əvvəlki bütöv Azərbaycanın dialekt təsnifini vermişdir. Bu çox tədqirəlayiq bir işdir. Dörfer həmin bölgüdə təkcə indiki ilə məhdudlaşmır və Cənubi Azərbaycan, İraq, Gürcüstan, Rusiya (Dərbənd) və sair ərazilərdə yaşayan, əvvəlki bütöv Azərbaycanın tərkib hissələri olan arealları da nəzərə almışdır.

Horst Vilfrid Brands Almaniyada türkologiyanın inkişafında xüsusi rolu olan türkoloqlardandır. Frankfurt türkologiyasının inkişafında rolu olan Brands, xüsusilə, Azərbaycan dili və türk dilləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.

Almaniyada Meynz Univerisitetində fəaliyyət göstərmiş və İsveç mənşəli türkoloq professor Lars Cohanson Almaniyada türkologiyanın inkişafında mühüm rol oynayan alimlərdən biri sayılır. Apardığı elmi tədqiqatlarla yanaşı, nəşr etdirdiyi "Türkologiya" və "Türk dilləri" adlı jurnallar türkologiyanın önəmli yayınlarındanır. L.Cohanson daha çox linqvistik problemlər üzərində tədqiqatlar aparmışdır.

Türk dili və ədəbiyyatının ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqatlar aparmış Siqrid Klaynmayklın (S.Kleinmichel) araşdırmaları əski Anadolu, özbək, qazax və qırğız dillərinin quruluşlarının müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə təşkil edir.

Əski türk dilinin tədqiq edilməsində böyük rol oynayan və Frankfurt Univerisitetində fəaliyyət göstərən Marsel Erdalın çox önəmli tədqiqat işləri vardır. Onun araşdırmaları, xüsusilə, əski türkcədəki sözlərin strukturu mövzusunda aparılmış ən yaxşı tədqiqatlardandır. M.Erdal bu tədqiqatlarında türk runik əlifbasiyla yazılmış kitabələr, uyğur türkcəsi və qaraxanlı türkcəsində olan şəkilçiləri ətraflı bir şəkildə incələmişdir. Onun "Qədim türk dilinin qrammatikası" əsəri isə A.Qabaindən sonra hazırlanmış ən əhəmiyyətli əski türkcə qrammatikasıdır. M.Erdalın bu araşdırması A.Qabaindən sonra uyğur dili mətnlərindəki yeni məlumatları özündə əks etdirməsi ilə yanaşı, bu məlumatları yeni linqvistik metodlarla işləməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əski türkcə mətnlərinin tarixi sənədlərə qeyd olunması mövzusunda hazırladığı məqalə də bu yöndə əhəmiyyətli fikirlərin əks olunduğu bir araşdırmadır.

Bunlarla yanaşı, Almaniyada Karl Henrix Menqesin türk-slavyan dil əlaqələri və Sibir türk dilləri haqqında; Bamberg Univerisitetinin Türkologiya şöbəsinin professoru Semih Tezcanın türk dillərinin leksikologiyası, etimologiyası, əski türk dili, əski Anadolu türkcəsi haqqında; professor Hans Jürgen Kornrumpfun türk dillərinin leksikoqrafiyası (türkcə-almanca, almancatürkcə lüğətlərin hazırlanması) haqqında; Münhen Univerisitetində fəaliyyət göstərən Özgür Savaşçının lüğətçiliklə yanaşı, türk dillərinin linqvistik strukturu və onun tədrisi ilə bağlı; Frankfurt Türkologiya İnstitutunda fəaliyyət göstərən Mark Kirçnerin qazax dili, Martin Lüter Univerisitetində çalışan Yakob Taubenin Altay dilləri, Cens Vilkensin uyğur dili, Hamburq Univerisitetində çalışan türk alimlərdən biri Qorqud Buğdayın Azərbaycan dili və Osmanlı türkcəsi ilə bağlı araşdırmaları bu sahədə maraq doğuran qiymətli əsərlər hesab olunur. Həmçinin Q.Buğdayın hazırladığı Osmanlı türkcəsi haqqındakı əsər, xüsusilə, bu türkcəni öyrənmək istəyənlər üçün vacib qaynaq sayıla bilər.

1920-ci ildən etibarən Berlində aparılan türkoloji araşdırmalara Villi Banq-Kauf (Villy Bang-Kauf) olduqca mühüm təsir göstərmişdir. Berlin Univerisitetində fəaliyyət göstərən Banq-Kauf türkoloji araşdırmalara beynəlxalq səciyyə qazandırmış və Almaniyada Qunnar Karring (Gunnar Jarring), Səadət Çağatay, R.Rahmeti, Sadettin Buluç məşhur türkoloq-mütəxəssislər də yetişdirmişdir.

II Dünya müharibəsindən sonra da Berlində türkoloji araşdırmalar davam etmişdir. 1946-cı ildə keçmiş Berlin Univerisiteti Humbolt Univerisiteti adıyla yenidən açılmış və burada türk dili dərsləri yenidən tədris olunmağa başlandı. Bu univerisitetdəki türkoloji tədqiqatlarda Riçard Hartman (Richard Hartmann) və Heynz Geskenin (Heinz Giesecke) rolu çox böyük olmuşdur. Anna Mariya Fon Qaben qədim türk dilləri üzrə apardığı elmi araşdırmalarını uzun müddət davam etdirmiş, qədim türk və özbək dillərinə həsr olunmuş çox qiymətli əsərlər yazmışdır [2, s. 87].

Uyğur türklərindən olan Ablet Semet isə müasir türk dilləri, əski türk dili və ədəbiyyatı, uyğurca, türkcə-çincə-monqolca dil əlaqələri, Çindəki türk xalqlarının dil, tarix və mədəniyyəti, həmçinin buradakı əski türkcə araşdırmaları haqqında geniş tədqiqatlar aparmışdır.

1954-cü ildə Azərbaycanda anadan olan Nemət Rəhməti Hamburqda islam elmləri, iranşünaslıq və türkologiya ixtisası üzrə təhsil almışdır. 1989-cu ildən bəri Hamburg Univerisitetinin aparıcı mədəniyyət və tarix seminarıyısında çalışan Rəhməti, 1993-cü ildən bəri Christian-Albret Kiel-in Şərqsünaslıq seminarıyısında da çalışır. Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti, ənənəvi

və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, İran Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan türk və fars münasibətləri ilə bağlı araşdırmalar aparır.

Bu gün Almaniyada türkologiya ilə bağlı tədqiqatlar aparan bir çox qurumlar və institutlar vardır. Alman türkoloqları türkologiyanın sadəcə bir sahəsi ilə maraqlanmamışlar. Dil sahəsində tədqiqat aparan alimlərin ədəbiyyat sahəsində də tədqiqatları vardır. Məsələn, H.J.Kisslinq həm tarix, həm də dil sahəsində araşdırmalar aparmışdır. G.Dörfer həm əski türkçə, həm türk dilləri ilə, həm də altayşünaslıqla maraqlanmış və bu sahələr üzrə çalışmışdır. Onu da qeyd edək ki, Almaniyada türkologiyaya xidmət edən türkoloqların hamsı mənşəcə alman deyildir. Göründüyü kimi, bu sahədə Semih Tezcan, Fikret Adanır, Nemat Rahmatı kimi türk-müsəlman mənşəli türkoloqları da misal göstərə bilərik.

Bir sözlə, Almaniya türk dillərinin tədqiqi, araşdırılması, öyrənilməsi sahəsində xüsusi institut və elmi mərkəzlər yaradan ölkələrdən biridir. Bu ölkədə türkologiyaya maraq qədim zamanlardan olmuşdur və hal-hazırda da Almaniya və Türkiyə dövlətlərinin hərtərəfli möhkəm əlaqələri bu işin yüksək səviyyədə davam, inkişaf etdiyini göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov M. I Türkoloji qurultayda Altay dilləri məsələsi / I Bakı Türkoloji Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 19-21
2. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 346 s.
3. Gül. B. Almaniyada türkoloji çalışmaları. Türkbilg, (11), Ankara, 2006, s. 56-117 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/143064> 17.10.2021
4. Güzel A., Barn E. Yabancı dil olarak türkçe öğretimi. Ankara: Akçağ, 2013, 310 s.

Açar sözlər: türk dilləri, öyrənilmə tarixi, Almaniyada türkoloji araşdırmalar, türkoloji mərkəzlər, alman türkoloqları

Ключевые слова: турецкие языки, история изучения, тюркологические исследования в Германии, тюркологические центры, немецкие тюркологи.

Key words: Turkish languages, history of study, Turkic studies in Germany, Turkic centers, German Turkologists.

Almaniyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixinə ümumi baxış

Xülasə

Məqalədə türk dillərinin, ümumən türkologiyanın Almaniyada araşdırılması tarixinə nəzər salınır. Almaniyada türk dillərinin öyrənilməsinə marağın yaranma təbəhlərinə toxunulur. Türk və alman xalqları arasında tarixən müxtəlif istiqamətli əlaqələrin yaranması onların bir-birlərinin dillərinə, mədəniyyətlərinə, ədəbiyyatlarına marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu maraq sonradan daha peşəkar bir fəaliyyətə təkan vermişdir. Məqalədə tarixən türkologiya sahəsində mühüm tədqiqatları ilə diqqət çəkən alman alim-türkoloqları və onların iş prinsipləri barədə ümumi məlumat verilir. Belə türkoloqlar və onların tədqiqatları dəyərləndirilərək, əhəmiyyətindən danışılır. Qeyd olunur ki, Almaniya dünyada mövcud olan türkoloji araşdırmaların aparılması və türkoloji mərkəzlərin fəaliyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir ölkədir.

Обзор истории изучения турецкого языка в Германии

Резюме

В статье рассматривается история изучения тюркских языков и тюркологии в Германии в целом. Обсуждаются причины интереса к изучению турецкого языка в Германии. Установление исторически разнообразных отношений между тюркскими и немецкими народами привело к росту их интереса к языкам, культурам и литературам друг друга. Этот интерес позже привел к более профессиональной деятельности. В статье представлена общая информация о немецких тюркологах и принципах их работы, которые исторически привлекали внимание своими важными исследованиями в области тюркологии. Оцениваются такие тюркологи и их исследования, обсуждается их важность. Отмечается, что Германия является важной страной с точки зрения проведения тюркологических исследований и деятельности тюркологических центров в мире.

An overview of the history of learning Turkish in Germany

Summary

The article examines the history of the study of the Turkic languages and Turkic studies in Germany as a whole. The reasons for the interest in learning the Turkish language in Germany are discussed. The establishment of historically diverse relations between the Turkic and German peoples led to an increase in their interest in each other's languages, cultures and literatures. This interest later led to more professional activities. The article provides general information about German Turkologists and the principles of their work, which have historically attracted attention with their important studies in the field of Turkology. Such Turkologists and their research are evaluated, their importance is discussed. It is noted that Germany is an important country in terms of conducting Turkic studies and the activities of Turkic centers in the world.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova